

Kovács Edina

Debreceni Egyetem Nevelés- és Művelődéstudományi Doktori Program

„Tükröt tart; segít máshogy hazamenni”

A playback módszer lehetséges alkalmazása az előítéletesség csökkentésére

Az előítéletesség a rendszerváltást követően vált nyíltan kezelhető témává és – ennek következtében – mérhetővé Magyarországon. Azóta a vizsgálatok azt mutatják, hogy az előítéletek meglehetősen erősek hazánkban: egy 2012-es európai értékkutatás szerint az előítéletesség és a jóléti sovinizmus tekintetében az EU-országok közül Magyarországot a második helyen találjuk. A hazai szakirodalom arra hívja fel a figyelmet, hogy a deviánsnak tartott csoportok – kábítószer-használók, homoszexuálisok –, valamint a cigányság a leginkább elutasítottak. Az előítéletesség a fiatalokat is jellemzi: Murányi szerint ez annak következménye, hogy a szociális másság negatív sztereotípiákkal és előítéletekkel van jelen a felnőtt társadalomban (Fábián, 1997; Murányi, 1998; Zán, 2014).

Tanulmányunk egy, az előítéletességet csökkenteni szándékozó program¹ hatását vizsgálja. A program a playback színház módszerével dolgozta fel az előítéletesség témáját, képzés, valamint előadások keretében, az Észak-Alföld régióban. A roma fiatalok helyzetére kiemelt figyelmet fordított, így az egyik előadáson nagyobb létszám-ban vettek részt egy roma szakkollégium hallgatói.

A továbbiakban áttekintjük a playback színház módszerét és hatásmechanizmusait, majd tisztázzuk az előítéletesség fogalmát, jellemzőjét, és külön kitérünk a roma fiatalok helyzetére a vizsgált régióban. A tanulmány második részében választ keresünk arra, hogy változtatott-e, és ha igen, hogyan, a playback színház a résztvevők előítélethez, diszkriminációhoz való viszonyán, képes lehet-e arra, hogy módosítsa a nézők negatív attitűdjeit, és adhat-e támogatást abban, hogy a diszkriminációt elszenvedők feldolgozzák saját rossz tapasztalataikat.

A playback színház kialakulása, sajátosságai

Az emberek kezdetől fogva történeteket és mítoszokat alkotnak, hogy ezek segítsenek a körülöttük levő világ megértésében. A közös történetmesélés és -hallgatás kapcsolatot teremt az egyén és a család, vagy a tágabb közösség között, időben a múlt és a jelen között. A szertartásos, rituális játékok az ősember számára még fontos eszközt jelentettek: általuk csökkentetni tudta szorongását, továbbá képes volt megőrizni és átadni a csoport közös tudását. Az együttes élményekben pedig újra és újra megélte a közösség erejét (Adderley, 2004; Bakó, 2003).

A későbbi korokban is nagy szerepe volt a rituális játékoknak: a dráma maga a Dionüszosz-ünnepek kecskejátékának ('drao') eredménye. A magyar népi játékok világa is gazdag a rituális megjelenítésben, ide tartozik például a betlehemezés, a regölés. A színház azonban, fejlődése során, eltávolodott ezektől az ősi formáktól. Elkülönült a nézőtér, a színpad, a néző és a színész: a néző a csendes megfigyelő szerepét vette fel.

A pszichológus Jacob Levy Moreno újjáteremtette a kapcsolatot a nézőtér és a színpad között, amikor 1921-ben létrehozta a spontaneitás színházát. Ebben a lakásszínházban a nézők történetei elevenedtek meg, de az is rendszeresen előfordult, hogy újságcikkeket olvastak fel, és ezeket jelenítették meg spontán játékkal.

Moreno 1926-ban elhagyta Bécsset, és az Egyesült Államokban telepedett le. Munkásságában ekkor a pszichodráma és a szociometria került előtérbe, így a spontaneitás színháza háttérbe szorult. 1975-ben Moreno egyik tanítványa, Jonathan Fox keltette új életre a műfajt, és létrehozta az első playback színházat. A playback színház keretében a résztvevők történeteket, álmokat, életeseményeket osztanak meg, amit a színészek visszajátszanak, a nézők végignéznek. Az előadásban fontos szerepet kap a játékmester, aki közvetít a néző, a színészek és az aktuális történet mesélője között. Szerepe van az előadás ritmusának kialakításában, ami a kezdés-katarzis-zárás hármásában teljesebben ki (*Bakó, 2003; Fox, 2004*).

Magyarországon két évtizede léteznek playback társulatok: a Budapesti Rögtönzések Színháza alakult elsőként, de vidéki nagyvárosokban is működnek csoportok. A vizsgált régióban azonban nincsen, és korábban sem volt playback társulat, az itt élők csak esetlegesen, például konferencia vagy szakmai műhely alkalmával találkozhattak a műfajjal.

A playback a hagyományos színházhoz képest részvételt kínál, a közösség érdekében zajló történetjátszást, és megértő elfogadást: a visszajátszás nem a tökéletességet akarja megtalálni, hanem abban keresi a tökéleteset, ami történt, hogy ezzel az élményt elvisselhetővé, elfogadhatóvá tegye. Az egyénnek szüksége van megértésre, visszaigazolásra, elfogadásra, ez az igény már gyermekkorban megmutatkozik. A felnőtt korú nézőket is ez motiválja, hogy elmeséeljék a saját történeteiket a playback színházban. Ugyanakkor itt is, mint minden, a színházhoz kötődő interaktív módszer esetében, nagyon fontos a dramatikus távolság szerepe.

A távolság az élet különböző területein különféle jelentésekkel bír. A terápiában és a gyógypedagógiában olyan technikát jelent, ami az identitás építését és a kommunikációt szimbólumokon át, képletes kifejezésekben teszi lehetővé. A művészetben olyan esztétikai alapelv, amely megrajzolja a határokat a fikció és a valóság között. A drámaoktatásban vagy a playback színházban a távolság védelem, esztétikai elv és költői eszköz egyszerre. A drámai történet lehetővé teszi, hogy egy megélt tapasztalat ne legyen fenyegető, mivel nem a valóságban játszódik. Az iskolai oktatási rendszer a tapasztalatokra fókuszál, és elhanyagolja a reflexiót, a változásra való biztatást. A távolság a dramatikus módszerekben lehetőséget ad arra, hogy ezeket a tapasztalatokat a résztvevők biztonságos, ugyanakkor kritikai módon értelmezzék (*Adderley, 2004; Erikson, 2011*).

A playback néhány fontos sajátossága miatt lehet alkalmas olyan társadalmi problémák kezelésére, amilyen az előítéletesség. Az egyik ilyen, hogy képes az egyénre és a csoportra egyszerre figyelni. Mély érzelmeket hív elő, kreatív és katartikus, ugyanakkor nem nevezhető terápiás hatásúnak, noha előidézi konstruktív változásokat azáltal, hogy mély felismerésekhez segít, amelyek társas kapcsolataink pozitív változásaihoz járulhatnak hozzá.

A másik fontos jellemző, hogy képes megszüntetni a társadalomban egyébként megszokott hierarchiát. Több szinten kezdeményez párbeszédet: a nézők válaszolnak a játékmester kérdéseire, és egymással is párbeszédre lépnek a történetek megosztása által. Ez olykor egészen világosan érzékelhető, amikor az egyik néző története szinte válaszol az előző történet által felvetett kérdésre, támogatja azt, vagy épp vitába száll vele.

A harmadik lényeges sajátosság, hogy a társadalmi narratívák közül a playback az, amely az egyik leginkább önreflektív forma, és ezért alkalmas lehet a problematikus narratívák lebontására és újraalkotására. Több oldalról is megmutathat egy helyzetet. Ahhoz, hogy például konfliktusok kezelésére legyen használható, természetesen a konfliktusban álló felek részvételi szándékára, bizonyos fokú nyitottságára van szükség, ugyanakkor a történetek szerepe a konfliktusok kezelésében nem új keletű: „hallgattassék meg a másik fél is”, „ismerjük meg a történet mindkét oldalát”, mondják a szólások. A playback olyan alternatív diszkurzusokat tud megjeleníteni, amelyek kreatív gondolkodásra ösztönöznek, lehetővé teszik az addigi domináns diszkurzusban ki nem mondható dolgok kimondását, az identitás pozitív újrafogalmazását (Fox, 2004; Park-Fuller, 2005).

A kategorizáció és az előítéletesség jellemzői

A sztereotípa és az előítélet fogalma gyakran keveredik, nemcsak a közbeszédben, hanem a szakirodalomban is. A szociálpszichológia korai (1920–30 közötti) kutatásai nem különítették el a kettőt egymástól, így a sztereotípa fogalma is negatív jelentést kapott. Ez nem feltétlenül szükségszerű: a sztereotípiák a kategóriához tapadó rögzült elképzelések, kialakításuk során az egyén egy csoportra vonatkozó elvárásait és asszociációit az adott csoport egy tagjára alkalmazza. A sztereotípiákat néhányan pontosnak, mások megalapozatlannak és károsnak tartják. A kompromisszumos álláspont szerint a sztereotípiák az aktuális társas kontextuson múlnak, mivel a csoporttagok egyenlőtlen arányban kerülnek bizonyos társas szerepekbe. Az azonban kétségtelen, hogy a sztereotípiák torzítások, hiszen az egyén sosem lehet a csoport tökéletes reprezentációja. Duckitt definíciója szerint a sztereotípa az attitűd kognitív összetevője, emiatt az egyén negatív sztereotípiája egy adott csoportról előítéletes attitűdöt alakít ki (Duckitt, 1992; Fiske, 2006; Malota, 2003).

Már egy 2001-es kutatás felhívja a figyelmet arra, hogy az Egyesült Államokban – noha az egyenlőség elve és elvárása egyre erősebb – az előítéletek folyamatosan érzékelhetőek az afrikai-amerikaiakkal szemben. Azaz a társadalmi nyomás önmagában nem alkalmas arra, hogy az előítéletességet csökkentse. Ennek két oka is lehet: az egyik, hogy valaki a normatív nyomás miatt nem vállalja, hogy előítéletes, mert nem akarja rossz színben feltüntetni magát. A másik, hogy az egyénben kognitív disszonanciát okoznak saját előítéletei, mivel önmagát egyenlőségelvűnek tartja, ezért magának sem vallja be, hogy rendelkezik ilyenekkel. Ugyanakkor a cselekvésekben, a viselkedésben mindkét esetben megmutatkoznak ezek a rejtett előítéletek. Szintén e kutatás írja le, hogy az olyan beavatkozások, például tréningek, amelyek tagadják az etnikai különbségeket, azaz a „színvakság” (‘color-blind’) elvén alapulnak, gyakran csak megerősítik a sztereotípiákat és az előítéleteket. Azok a beavatkozások a sikeresebbek, amelyek közös csoporttagságot hoznak létre, és ezzel az egyéni tulajdonságokat tudják előtérbe állítani. A sikeres változtatási kísérletek legfontosabb tényezője, hogy a résztvevőkben tudatosodjon saját hozzáállásuk, mivel ez segít a lappangó előítéletek (‘implicit biases’) csökkentésében (Rudman és mtsai, 2001).

A roma közösség helyzete több vonatkozásban is eltér más etnikai kisebbségektől. A magyarországi kisebbségekre nem jellemző, hogy egészségi állapotuk, születéskor várható élettartamuk vagy iskolai végzettségük jelentősen más, mint a többségi társadalom tagjaié. A romák esetében viszont jelentős a lemaradás minden területen, azaz szociálisan is hátrányos helyzetű csoportot alkotnak. A kisebbségi csoporthoz tartozó személy esetében fontos kérdés, hogy milyen értékek asszociálódnak ahhoz a csoporthoz, amelynek tagjaként azonosítja magát. Az etnikai identitás az egyén identitásának az a vetülete, amely csoport-hovatartozását jellemzi. Az etnikai diszkrimináció olyan

fenyegetés, amely hozzájárul a kisebbségi hovatartozás tudatosításához. A romaként azonosított emberek esetében fontos tényező, hogy a különbözőség testi jegyekben is megjelenik, így a külső kategorizáció is rájuk kényszeríti, hogy ezzel a csoporttal közösséget vállaljanak. A magyarországi roma fiatalok valószínűleg rendszeresen megélik, hogy nem individuusként, hanem egy sztereotipizált csoport tagjaként kezelik őket, és ezek a negatív sematikus képek csorbíthatják önértékelésüket. Egy 2007-es kutatás eredményei szerint a 14 éves roma fiatalok már tisztában vannak a kívülről sugallt negatív képpel, és elsősorban abban bíznak, hogy a többségbe való beolvadás jelent megoldást számukra (Forray, 2014; Neményi, 2007).

A „hátrányos helyzet” és a „cigányság” mást és mást jelent a különböző településeken és a különböző intézményekben. Eltérő tapasztalatokkal rendelkeznek a roma fiatalok egy nagyvárosban és egy kisteleplülésen, egy olyan kollégiumban, amely támogatja mobilitásukat, vagy egy olyan iskolában, amely nem reflektál az ő élményeikre. Ha a „hátrányos helyzet” egyértelműen stigmatizál, akkor a válaszok is gyakran destruktívak, míg ha együtt jár a mobilitás esélyével, akkor a megoldási stratégiák az útkeresésről, az identitás vállalásáról és az alkalmazkodásról szólnak (Horváth, 2010).

Az általunk vizsgált régióban a cigányság rendkívül rétegzett. A roma tanulók esetében térbeli és településtípusonkénti különbségek is vannak. A községekben felülreprezentáltak, a tanulói létszám felét is meghaladja arányuk, míg a nagyvárosokban 20 százalék körül alakul ez az arány. Az életmód igen vegyes, utcán kolduló, vándorló családok az egyik, míg jómódú üzletemberek a skála másik végén, ami a fiatalok iskolai pályafutására is hatással van. A családi szubkultúra is változó, például az ún. zenészcigányok nem követik a gyerekkori párválasztás szokását. A társadalmi nemiszerep-felfogások között generációs eltérések figyelhetők meg: a fiúk már kevésbé patriarchálisak, a lányokban pedig bizonytalanság érzékelhető a hagyományos, gondoskodó anyaszerep és az önmagukat is kiteljesítő munkavállalás között. A szakképzetlenek a leginkább kiszolgáltatottak, a rossz tapasztalatok gyanakvóvá teszik őket, munkakeresési kudarcuk mögött előítéletességet sejtjenek. A továbbtanulással kapcsolatban jellemző, hogy amikor megbecsülik a ráfordítást és a várható eredményt, akkor ebben szerepel a kieső munkabér, viszont nem, vagy alig kalkulálják bele a magasabb végzettséggel elérhető jobb jövedelmet (Pusztai és Torkos, 2001).

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy miközben a sztereotípiák léte természetes jelenség, a negatív sztereotípiák hozzájárulnak az előítéletes viselkedéshez. Az előítéleteket önmagában a társadalmi elvárások nem tudják megváltoztatni, inkább a tényleges megismerés lehet eredményes, amikor valaki kilép a kategóriákban való gondolkodási keretből. A magyarországi cigányság rétegzett és sokszínű, ugyanakkor a róluk alkotott sztereotip kép a többségi társadalomban jellemzően negatív. Ezzel a negatív képpel a roma fiatalok már az általános iskolában szembesülnek, miközben megoldási módok kevésbé állnak rendelkezésükre.

Az Észak-Alföldi playback-program eredményei: felismerés és önreflexió

Kutatásunk² egy 10 hónapon át – 2015 januárjától októberig – tartó, debreceni központú program hatását vizsgálja. A program két részből állt: januártól októberig tartó, 100 órás playback képzésből, amin 12 fő – egyetemi hallgatók, pedagógusok, segítő foglalkozású szakemberek – vett részt, valamint szeptember és október során négy előadásból, alkalmanként 20–30 nézővel, akik hasonló körből kerültek ki, mint a képzés résztvevői. A kutatás kvalitatív módszerekre épült: résztvevő megfigyelésre és 14 félig strukturált interjúra, amelyek a programba bevont személyekkel készültek.

Kutatási kérdéseink a következők voltak: maga a playback módszer milyen élményt tudott nyújtani, mennyire adott biztonságos keretet? Milyen volt az interjúalanyok viszonya a saját előítéleteességükhöz, és milyen megkülönböztetés érte őket, továbbá fel tudták-e ezt az élményt dolgozni, vagy tudtak-e attitűdjeiken változtatni a playback segítségével?

Az eredmények természetesen nem általánosíthatók, hiszen a program egy adott régióban, viszonylag hasonló végzettségű, tudású személyek körében zajlott. Ennek ellenére jó kiindulási alapot adhatnak annak megítéléséhez, hogy mi várható – és mi nem – a playback módszer alkalmazásától, és felhívják a figyelmet arra is, hogy milyen jelentős különbségek rajzolódnak ki a nem roma és a roma hallgatók élményei között.

A playback képzés helyszíne a Debreceni Egyetem volt. Az intézmény Magyarország Észak-Alföldi régiójában található, a fővárostól 226 kilométerre. Jelentős regionális vonzáskörzettel rendelkezik. Elsősorban Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyéből érkeznek a hallgatók, de Heves, Borsod-Abaúj-Zemplén és Jász-Nagykun-Szolnok megyéből is egyre több diák jelenik meg az egyetemisták között. Debrecen maga megyeszékhely, így a hallgatók egy része egy nagyváros lakója, ennek minden társadalmi sajátosságával, ugyanakkor épp ebben a körben az elvándorlás – elsősorban a fővárosba, és főként a kiemelkedő képességű diákokat érintően – hatása is érzékelhető (*Ceglédi és Nyüsti, 2011*).

Ezek a jellemzők a képzés résztvevőinek demográfiai háttérében is megjelennek: a tagok több mint fele nem debreceni születésű. A hallgatók tanárképzésben vagy szociális munkás képzésben vesznek részt, a pedagógusok, oktatók humán szakokat végeztek. Emellett pszichológus és mentálhigiénikus végzettségűek találhatóak a csoportban. Az életkori összetétel 20–45 év között alakul, a nemek arányát tekintve a nők jelentős többségben vannak (10 nő, 2 férfi). A nézőkről pontos adatokkal értelemszerűen nem rendelkezünk, de mivel a meghívás egyrészt személyes ismeretség, másrészt az egyetemen kitett plakátok útján történt, többségükben a képzés résztvevőikhez hasonló jellemzőkkel bírnak.

Az előadások során elmesélt történetek között számos tulajdonság felbukkant, ami kiválthatja az előítéletes viselkedést. Ilyen például az egyenruha, az, ha valaki egy adott szervezethez tartozik (rendőr, kalauz). Ilyen lehet a társadalmi nem, az öltözködési mód (sötét ruházat, „rocker” stílus) vagy az életkor. A roma származás nyíltan nem jelenik meg, ugyanakkor az utóbbi történetben benne rejlik, a mesélő ugyanis, akit az elmondott történet szerint eleinte az életkora miatt kezel le a munkahelyi közösség, roma származású. Ő maga azonban nem hozza be ezt a szálát a mesélésbe, így ezt a visszajátszás sem tükrözi.

Az előadások 2015 kora őszen zajlottak, emiatt a menekültek témája folyamatosan előkerült. Az egyik oldalon ott a szorongás, ami az információhiányból vagy épp a túl sok – ezért nem használható, zavaró – információból adódik. A másik oldalon az ismerősök, barátok részéről megnyilvánuló agresszív idéz elő fájdalmas érzéseket, amikor a mesélő tehetetlen a „minden menekültet le kellene löni” típusú megnyilvánulásokkal szemben.

Az interjúalanyok kiválasztásánál többféle szempontot is figyelembe vettünk. Vizsgálni kívántuk a képzési folyamat többlet-hatását, ezért a csoporttagok közül egy hallgatóval és egy pedagógussal készült interjú. A nézők közül két olyan felnőttet választottunk ki, akik foglalkozásuk miatt – pszichológus, mentálhigiénés tanácsadó, illetve teológus hit-tanár, mentálhigiénés lelki gondozó – a hallgatók helyzetére, problémáira is rálátnak, így szakemberként átfogóbb véleményt tudnak alkotni a módszer attitűdformáló hatásáról. A nézőként bekapcsolódó hallgatókkal pedig két fókuszcsoportos interjú készült, ezek érdekessége, hogy maguk a hallgatók – talán nem tudatosan – úgy osztották csoportba önmagukat, hogy az egyik csoportba a fehér, a másikba a roma fiatalok kerültek, így tapasztalataik meglehetősen elkülönülve jelentek meg a beszélgetések során.

Az interjúalanyok bemutatása

- Anna, képzésben részt vevő hallgató: 20 éves, egyetemi hallgató, szociális szakon. Debrecenben él. A színház iránt régóta érdeklődik, többféle módszert kipróbált, emiatt jelentkezett a playback képzésre.
- Szilvia, képzésben részt vevő oktató: 36 éves, idegen nyelvet tanít az egyetemen. Drámapedagógiával korábban is találkozott, elsősorban ezért érdekelt a playback módszer.
- Zsófia, néző az egyik előadáson: 60 éves, mentálhigiénés szakember, az egyetemen dolgozik, a hallgatók támogatójaként. Több intézményben és szakterületen dolgozott fiatalokkal. Előzőleg is látott már több és többféle playback előadást. Ezekről jó élményeket őriz, a fogyatékkal élők előadása kapcsán például azt, hogy nagyon jól vissza tudják játszani azokat az érzéseket, amikhez egyébként szókincsük nincs, így elmondani nem tudják, de érezni és tükrözni igen.
- Péter, néző az egyik előadáson: 46 éves, teológus hittanár, mentálhigiénés lelki gondozó. Gyermekvédelemben dolgozik, 14–19 éves fiatalokkal, akiknek körülbelül 90 százaléka roma származású. Az előadásra főleg azért volt kíváncsi, mert szeretné a munkájában is hasznosítani a tapasztaltakat.
- Egyetemi hallgatók, nézők az egyik előadáson: 21–24 éves kor közötti, szociális munkás és pedagógus szakos hallgatók, mindannyian szakkollégiumi tagok. Fele-fele arányban nők és férfiak, és ugyanilyen arányban tagjai a roma, illetve a nem roma szakkollégiumnak. Néhányuknak korábban is volt playback-élménye, egy szerhasználó lakásotthon tagjaival vettek részt workshopon és előadáson. Az említett helyzetben számukra nem voltak teljesen tiszták a keretek, ezt kevésbé érezték biztonságosnak, maradtak fenntartásaik. Ehhez képest a most látott playback előadás pozitív élményt jelentett számukra.

A beszélgetésre minden interjúalany készségesen vállalkozott, alapvetően úgy élik meg, hogy mivel az előadás jó élmény volt, szívesen segítenek a visszajelzésekkel.

Mindegyik interjúalany, mind a nézők, mind a képzésben részt vevők esetében igaz, hogy elsősorban a playback módszer vonzotta őket, nem pedig az előítéletesség témája. Ettől függetlenül a képzés résztvevőiben a 100 órás folyamat alatt tudatossá vált saját hozzáállásuk a kérdéshez, ahhoz hasonlóan, ahogyan ezt a tanulmány első felében idézett Rudman (2001) szükségesnek tartja.

„Azt gondoltam, hogy nem nagyon vagyok előítéletes, vagy ha mégis, akkor az jogos, úgyhogy nem is annyira előítélet, hanem tapasztalat. Aztán rájöttem, hogy nagyon is az vagyok. Aztán a következő kör pedig az volt, hogy rájöttem, hogy nem kell magamat utálni azért, mert az vagyok, mert bizonyos helyzetekben az véd meg.”

Ők maguk is megélték előítéletes viselkedést, Annát kamaszkorában, a testalkata miatt csúfolták. Ez a testi jelöltség miatt folyamatosan jelen levő élmény nyomott hagyott benne, annak ellenére, hogy mára már megváltozott a külseje.

Szilvia a tanári szereppel kapcsolatos sztereotípiákat említi mint nem túlságosan bántó, de létező előítéletet.

„Az, hogy én tanár vagyok, az a diákjaimnak egy kategória. A tanár, az idős, konzervatív, szabálykövető. Egyszer bedaueroltattam a hajamat, huszonévesen, akkor jöttem ki az egyetemről. És a diákjaim azt mondták, hogy 'Tanárnő, ezzel a hajjal olyan fiatalos'.”

Péter inkább a munkájára tudta vonatkoztatni a témát, bár saját élménye is van ezzel kapcsolatban:

„Én Romániában születtem, tehát Romániában magyar voltam, Magyarországon egy darabig román voltam, tehát az előítéletnek ezt a fajta enyhe súlyát éreztem magamon is. A munkám során rengeteg előítélettel találkozom, ami abból adódik, hogy állami gondozott gyerekekkel dolgozom, cigánygyerekekkel dolgozom.”

Zsófia is kiemel szakmai és magánéleti helyzetet is. Saját előítéleteit illetően tudatos, folyamatosan dolgozik rajtuk. Ezzel kapcsolatban az előadáson a menekültekről szóló történet volt fontos számára.

„[...] hogy ez milyen vitákat és indulatokat gerjesztett, és ahhoz hogyan álljon úgy hozzá az ember, hogy ne gyűlölködéssel. Igen, ezen még dolgozom. Mert a kimondott szavaknak felelőssége van, emberéletek vannak mögötte.”

A munkája kapcsán a hallgatók attitűdjeit, előítéletességét emelte ki.

„Ezek nagyon leegyszerűsített dolgok, nem keressük az okokat, a szülőktől kaptam, hozom, ez van. Ezen a jelenlegi felsőoktatási rendszer nem tud és nem is nagyon akar változtatni, nem része az oktatásnak, hogy ezzel foglalkozzon. Sokan ott, vagy hasonló közösségekben találnak majd munkát, ahonnan eljöttek, és ott ugyanezekkel a problémákkal találják szembe magukat. Szabadon választottként tartok egy tárgyat, ahol igyekszünk a társadalmi, kulturális sokszínűséget megmutatni, de ennél többre lenne szükség.”

A szociálismunkás-képzésben tanuló egyetemi hallgatók gyakran találkoznak az előítélet témájával az órákon, emiatt attól tartottak, hogy unni fogják az előadást. A playback színház azonban más élményt adott, mint az egyetemi előadások vagy a tréningek. A mások történetei sokszínűséget hoztak, és olyan felismerésekhez is vezettek, amiket az egyetemi oktatás korábban nem tudatosított bennük.

„Általában a kirekesztett csoportokkal szemben vannak előítéletek, például a cigányokkal vagy a fogyatékkal élőkkel, de lehet bármilyen kisebbség. Az előadáson előjött, hogy a kalauzzal is lehetek előítéletes – nekem erről a fogalomról mindig valamilyen csoport jutott eszembe, és nem az a konkrét személy, akivel előítéletes vagyok. És fordítva, egy személy miatt egy egész csoportra lehetek előítéletes.”

„Ez egy komoly téma, de az előadás egy kicsit ellazította, és nem azt kellett látnom, hogy a világ rossz. Azon lehetett mosolyogni, hogy ezek sokszor nagyon piti dolgok, és az egyén ezt eltúlozza.”

Ehhez képest markánsan más a roma szakkollégiumi hallgatók élménye, akik egyébként hasonló szakokon tanulnak, mint a nem roma diákok.

„Ez egy létező probléma. Én először féltem, mert azt hittem, azt kérdezik meg, hogy velem mi történt, és akkor el kell mesélnem megint. De pozitívan csalódtam, hogy csak annyit kell mondanom, amennyit én szeretnék.”

Valamilyen szinten mindnyájan beszélünk erről, és amire M. is utalt, hogy nem biztos, hogy szívesen beszélünk erről.”

„Féltem attól, hogy bevonnak, de szerencsére nem kellett, úgyhogy megmaradtam a passzív szerepben. Nem könnyű ezekről beszélni, főleg, aki átélte. Beszéltek az előadáson előítéletekről, de ami velünk történik, az kicsit más.”

Egy playback előadás első részében a színészek a közönség érzéseit, hangulatait jelenítik meg, a második részben kerül sor a hosszabb történetek lejátszására. Azaz összesen 8–10 néző szólal meg, az összes jelenlevő körülbelül egyharmada. Hogy valaki vállalkozik-e mesélésre, az több tényezőtől is függ. Az egyik a saját aktivitás, extrovertáltság mértéke: „Szeretek aktívan részt venni mindenben, ezért is meséltem, ki akartam próbálni” – mondja ezzel kapcsolatban az egyik hallgató.

A másik, hogy a nézők összehangolódnak, a történetek egymáshoz is kapcsolódnak, és előfordul, hogy többen is hasonló témát éreznek fontosnak. Ilyenkor az első mesélő elviszi a többiek elől a lehetőséget, ugyanazt még egyszer általában már nem hozza be egy másik néző. Ahogy a másik egyetemista interjúalany fogalmaz: „amiket éreztem, azokat a többiek elmondták, olyan példákat hoztak, amiket, ha mertem volna, én is azt mondom”.

A harmadik, hogy mennyire mély a történet, amit az adott téma előhív. Ezt főleg a roma hallgatók jelezték vissza:

„most már mernék játszani, de kellett idő, hogy megfigyelő legyek. Olyan téma [kellene], hogy az egymásra odafigyelés legyen. Például mikor emberek leülnek egymással beszélgetni, és nyomkodják a telefont egymással szemben – ilyen módon sem figyelünk egymásra”.

A nézők és a történetek sajátos párbeszéde miatt (*Park-Fuller, 2005*) az a néző is bevonódik, aki nem mesél. Zsófia, aki több előadást is látott, összegzi a tapasztalatait.

„Sokszor gondolkoztam azon, hogy mesélek, de még az önbizalmam nincs meg hozzá, abban az értelemben, hogy lekicsinyeltem a saját történetemet, hogy biztonságosan a másoké fontosabb.

De egyébként is adja a playback azt, hogy megtaláljam azt, amiért jöttem, ezért sem érzem, hogy számít, hogy én mesélek, vagy más mesél. A történetek, amik előkerülnek, közel vannak hozzánk, nem nagy drámák, hanem a mindennapi történeteink, és így bárkié lehet, bárki megtalálhatja benne magát.”

A playback színház sajátossága, hogy mindig a mesélő szemszögéből tükrözi vissza a történeteket. A nézők ennek ellenére nemcsak a főszereplővel azonosulhatnak. Kiemelt jelentősége volt ennek a roma hallgatók esetében, bár ők is találtak olyan helyzetet, amikor a főszereplőéhez hasonló helyzetet éltek meg. Ugyanakkor a bevándorlókkal kapcsolatos történetekben az agressziót elszenvedők szerepe volt ismerős számukra. Egy másik mesélő azt osztotta meg az előadáson, hogy egyedül szeretett volna utazni a vonaton, csendben zenét hallgatni, amit megzavart a kalauz. Az azonosulási lehetőséget itt a kalauz adta a roma fiatalnak.

„Én is a vonatoshoz tudtam kapcsolódni tapasztalatból. Voltam már ilyen helyzetben. Van, amikor én is megnézem, hogy hová ülök, de amit a saját bőrömmön tapasztalok, buszon, villamoson, vonaton, hogy teljesen... ülök egy négyesben és mosolygok magamban, hogy na, ha nem ülsz le, akkor így jártál. Volt olyan, amikor leültek mellém, egy idősebb hölgy a mellettem levő ülésre nekem hátat fordítva ült be, érezte a teljes visszautasítást. Ez azért rosszul esett.”

Többen is említettek hasonló tapasztalatokat, azután az interjú elkanyarodott a playback közvetlen élményeitől, a hallgatók arról beszéltek, hol érzékelnek hiányokat, nehézségeket. A roma szakkollégium olyan hely számukra, ami a közösség erejét adja, és pozitív példát: „igen, itt vannak értelmes romák, és nem azt láttam, mint az előző gimnáziumban, hogy csak a nem romák érvényesülhetnek”.

Abban viszont a szakkollégium sem tud kellőképpen segíteni, hogy hogyan kezeljék azokat a helyzeteket, amikor vegyes összetételű, vagy többségben fehérekből álló közösségekben tapasztalnak kirekesztő, előítéletes viselkedést.

„Jártam gyakorlatra, egy általános iskolába. Óra végén az egyik kisfiú mondott egy csúnya szót, és hozzátette, hogy ezt csak a cigányok mondják. A segítőm pedig mondta neki, hogy aki ezt a foglalkozást tartotta most, az is cigány. A gyerekeknek pedig tátva maradt a szája, hogy tényleg? Én pedig eljöttem onnan, mert nem tudtam volna normálisan reagálni. Vagy az óvodában, hogy nem nézek rád, mert cigány vagy, apukám azt mondta. Én meg csak nézek rá, hogy ezzel most mit kell kezdeni.

Fontos lenne ezzel valamit kezdeni, hiszen mi segítő szakmákban fogunk dolgozni. Ha mi sem vagyunk tisztában azzal, hogy mire hogy lehet reagálni, az nem jó. Ezt mindig halljuk, hogy álljunk ki magunkért, ezt kezelni kellene, a nem romáknak is megmutatni, de senki nem lép semmit, én úgy látom.”

Az interjúk tükrében már érthető, hogy a roma hallgatók miért nem vállalkoztak mesélésre, de ez az előadás során nem derült ki. Ehhez kapcsolódóan beszél a témáról Zsófia is, aki egészen más nézőpontból látja a helyzetet, de a hiányosságokat hasonlóképp érzékeli.

„Amit az előadás hozott: mindenki érzékeli, hogy van probléma, és ezzel valamit kezdeni kell. És amikor megjelenik a probléma, akkor mindenki egy kicsit lesüti a szemét, és elkezd szegyenkezni. Miközben a közbeszédben szegyéntelenül mondanak olyan dolgokat, ami nagyon nem jó. És nem látom az erőt azokban a közösségekben, aki ellen irányul ez az egész: a kiközösítettek, a diszkrimináltak erejét. És itt sem láttam a roma fiatalokban az erőt, nem tudták vállalni, hogy ők valamit másképp élnek meg.”

A playback sajátossága, hogy a részvételen keresztül valamilyen felismeréshez vezet. Ennek mélysége függ az egyén nyitottságától, és attól is, hogy milyen mértékben – adott esetben milyen hosszú folyamatba – kapcsolódik be.

Az egyetemi hallgatók esetében már említettük, ahogy a tanulmányok során felhalmozott ismeretek tapasztalattá konvertálódtak, és a korábbi „csoportokkal szembeni” előítéletekről világossá vált számukra, hogy egy adott szituációban azok mindig egy (vagy néhány) konkrét személyt érintenek.

Az érzések azonosítása minden interjúalany számára lényeges hozadékot jelentett, bár a tudatosodás – a bevonódás szintjétől függően – eltérő. A sötétben való félelem, ami egy, a nézők sorában ülő kisfiú története volt, és az ismeretlentől való félelmünket szimbolizálta, egy kivétellel minden interjúalany által felidéződött.

„Az ismeretlentől való félelem, amit a kisfiú mondott. Abban ismertem a saját érzésemre.”

„[...] és erre jött a roppant egyszerű kérdés, hogy nem lehet-e felgyújtani a villanyt, és mondta, hogy nem. Ez valóban így van: vannak olyan félelmeink, amikre nem lehet csak úgy rágyújtani a villanyt, mert nagy valószínűséggel ég a villany.”

Annak, aki vállalkozott történetmesélésre, természetesen saját történetének visszajátszása jelentette a leginkább meghatározó élményt. A dramatikus távolság az ő esetében már kisebb, mint azoknál, akik a néző passzívabb szerepében maradnak, így a felismerés is mélyebb lehet.

„[Az általam mesélt történet] furcsa érzés volt visszanézni, ijesztő, hogy a megjelenített csoporttársamban mekkora agresszió lehet a bevándorlók iránt. Hiteles volt, csak ez a valóságban nem jelenik meg ilyen nyíltan, mert ez a csoporttársam visszafogja magát.”

A képzés résztvevői a 100 órás folyamat alatt már saját életükre, mindennapi viselkedésükre is tudták alkalmazni az érzések azonosításához társuló felismerést. Ahhoz, hogy valaki képes legyen a közönség által megosztott történeteket visszajátszani, tudatosság, empátia és intuíció egyaránt szükséges (Bakó, 2003). A tíz hónapos képzés a leendő színészek számára önismereti hozadékkal is járt.

„[A képzés] elején sokszor javítottak, hogy ’Jó, de ez egy gondolat. Mondj érzést.’ Elkezdtem ezt jobban figyelni, és megéreztem, hogy van ebben nagy különbség, a gondolataink nem azonosak az érzéseinkkel. És az, hogy szabad valamit érezni, akkor is, ha esetleg szégyellnivaló, mert ha az a te érzésed, akkor az hiteles.”

„Nekem bátorságot adott, hogy van egy időintervallum, amikor ki kell lépni, akkor is, ha semmi nincs az agyadban, mert te jössz. És aztán majd lesz valami, kivágod magad, vagy a többiek megmentenek – de sokkal rosszabb megállni és lestoppolva lenni, mint nem menni.”

„Ami még nehéz volt, az az önreflexió, hogy milyen érzések vannak benned – ezt megtalálni, Az egyik csoporttársam felsorolt vagy ötöt és még egyet tovább bontott, [akkor meglepődtem], hogy te jó ég, ezek meddig bonthatók.

Nekem fontos volt a tanulásban, hogy hogyan vesszük át mástól az érzelmeket, például ha valaki frusztrált, az nem az enyém, csak átveszem – ez sokat segített a magánéletben is.”

Az előadások is más élményt jelentettek számukra, mint a néző számára. A dramatikus távolság esetükben egyfelől nagy, hiszen mások történeteit játsszák el, másfelől viszont csekély, hiszen saját érzéseiket, tapasztalataikat hasznosítják, amikor a mesélő élményeit megjelenítik.

„Voltak történetek, amik nagyon megérintettek, az őszinte pillanatok. Az utolsó előadáson, amikor kiválasztottak főszerepre a menekülttémában, az ismerős volt. Én is sokszor próbálok magyarázni az embereknek, hogy ne legyenek előítéletesek, de az észérvek nem használnak.

A playback szembesíti az embereket ezekkel a történetekkel, és el is gondolkoznak rajta. Aki mesél, annak már a kérdés is segít. Ha valaki nagyon elzárkózik, azon a playback sem tud változtatni, de ha valaki nyitott, akkor annál működik.

Aminek nagy hatása volt szerintem, hogy olyan pluszt kaptak a történetből, amit esetleg el sem mondtak, de megjelent. Ha látod az arcát a szörnyetegnek, az már nem olyan félelmetes.”

„A playback [a terápiás módszerekhez képest] nem megy túl mélyre, de tükröt tart, segít máshogy hazamenni.”

Összegzés

A playback színház két fontos – és talán ellentétesnek tűnő – jellemzője: a bevonódás és a távolyítás. A néző aktívan alakíthatja az előadás menetét, történeteket oszthat meg a többiekkel, de hogy milyen mértékben akar részt venni, arról szabadon dönthet. Kutatásunk is megerősítette a szakirodalom azon tapasztalatát, hogy a dramatikus távolság és a stabil keretek biztonságot adnak. Eredményeink arra is felhívják a figyelmet, hogy ez annál fontosabb, minél súlyosabb és/vagy gyakoribb diszkrimináció ért valakit.

Az önreflexió, az érzések tudatosítása a nézőkben, a mesélőkben és a színészekben egyaránt lejátszódik, de más-más szinten. A néző maradhat az egyszerű ráismerésnél, míg a mesélő élménye érzelmi elmozdulással, jó esetben katarzissal jár. A playback képzés résztvevője, a leendő színész pedig megtanulja szétválasztani az érzelmi és a kognitív szint történéseit. Esetükben olyan feldolgozási folyamat zajlik, ami akár az addig el nem fogadott attitűdöket is tudatosítja: a playback abban ad támogatást, hogy ezek büntudat nélkül legyenek vállalhatók. Az előítéletek esetében ez azért fontos, mert – ahogy a szakirodalom rávilágít – aki egyenlőségelvűnek tartja magát, az önmagának sem vallja be, ha vannak előítéletei. A vizsgált észak-alföldi képzés résztvevői esetében a kezdeti „azt gondoltam, hogy nem vagyok előítéletes” állapotból el lehetett jutni odáig, hogy az előítéletek tudatosultak, az ezek miatt érzett szégyen helyére pedig az előítéletekkel való aktív munka lépett.

Ahogy az egyetemi hallgatók esetében láthattuk, már egy előadás is alkalmas lehet arra, hogy az elméleti tudást összhangba hozza a mindennapi tapasztalatokkal, és ezáltal az ismereteket a kompetenciák szintjén is használhatóvá tegye. Ugyanakkor egyetlen alkalom nem elég arra, hogy a komoly diszkriminációt megélt roma fiatalok mesélővé, saját történetük aktív feldolgozójává váljanak. Számukra ez a helyzet annyit tett lehetővé, hogy közvetett úton kapcsolódjanak mások történeteikhez. Arra azonban nyitottá váltak, hogy később megosszák saját történeteiket (az interjúhelyzetben meséltek a negatív élményeikről, a nehézségeikről, így valószínűsíthető, hogy egy második vagy harmadik előadáson már ki mertek volna lépni ezekkel a közönség elé, ahogyan ezt az interjú során feltételezték magukról).

A playback előadás történetei alkalmasak arra, hogy egy konfliktusos helyzetet élénk tárjanak, új szemszögből mutassanak meg. Ennek alapján valószínűsíthetjük, hogy egy hosszabb – nemcsak egy előadásra korlátozódó – folyamat segíteni tudna abban, hogy egy vegyes, roma és nem roma résztvevőkből álló, viszonylag állandó nézőközönség, vagy egy közös csoport olyan helyzeteket, megoldásmódokat találjon, amelyek képesek a diszkrimináció csökkentésére. Hogy pontosan hogyan menne végbe, és milyen eredményekkel járna egy ilyen program, az természetesen további kutatásokat igényel, a jelenlegi eredmények alapján csak a kérdés felvetésére vállalkozhatunk.

Az önreflexió, az érzések tudatosítása a nézőkben, a mesélőkben és a színészekben egyaránt lejátszódik, de más-más szinten.

A néző maradhat az egyszerű ráismerésnél, míg a mesélő élménye érzelmi elmozdulással, jó esetben katarzissal jár.

A playback képzés résztvevője, a leendő színész pedig megtanulja szétválasztani az érzelmi és a kognitív szint történéseit.

Esetükben olyan feldolgozási folyamat zajlik, ami akár az addig el nem fogadott attitűdöket is tudatosítja: a playback abban ad támogatást, hogy ezek büntudat nélkül legyenek vállalhatók.

Irodalomjegyzék

- Adderley, D. (2004): Why do tellers tell? Centre for Playback Theatre. www.playbackcentre.org
- Adderley, D. (2004): Why do tellers tell? Centre for Playback Theatre. www.playbackcentre.org
- Bakó Tihamér (2003): *Önkifejező és kreatív színházi műhely*. Psycho Art, Budapest.
- Ceglédi Timea és Nyüsti Szilvia (2011): A jók mennek el? Szelektív elvándorlás Hajdú-Bihar megye felvételizői körében. *Felsőoktatási Műhely*, 4. sz. http://www.felvi.hu/pub_bin/dload/FeMu/2011_04/FEMU_2011_4_95-117.pdf
- Duckitt, J. H. (1992): Psychology and prejudice: A historical analysis and integrative framework. *American Psychologist*, 47. 10. sz. 1182–1193. DOI: 10.1037//0003-066x.47.10.1182
- Erikson, S. A. (2011): Distancing. In: Schonmann, Sh. (szerk.): *Key Concepts in Theatre/Drama Education*. Sense Publishers, Rotterdam. 65–71. DOI: 10.1007/978-94-6091-332-7
- Fábián Zoltán (1997): *Az autoritarizmus, az előítéletek és a politikai ideológiai tagoltság kapcsolata Magyarországon a posztkommunista átalakulás idején*. Kézirat. MTA Pszichológiai Intézete, Budapest.
- Fiske, S. T. (2006): *Társas alapmotívumok*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Forray R. Katalin (2014): Cigány diákok a felsőoktatásban. *Romológia Folyóirat*, 1. 1. sz. DOI: 10.15170/rom.2014.01.01.01
- Fox, J. (2004): *Playback Theatre Compared To Psychodrama and Theatre of the Oppressed*. Centre for Playback Theatre. www.playbackcentre.org
- Horváth Kata (2010): A „hátrányos helyzet” és a „cigányság” tapasztalatainak újrafogalmazása. A dráma mint pedagógiai és kutatási módszer In: Horváth Kata (szerk.): *A dráma mint társadalomkutatás*. L'Harmattan Kiadó, Budapest. 81–106.
- Malota Erzsébet (2003): Fogyasztói etnocentrizmus. A sztereotípiák, az etnocentrizmus és az országeredet imázs hatása a hazai és a külföldi termékek megítélésére. Doktori (PhD) értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem, Gazdálkodástani Doktori Iskola.
- Murányi István (1998): Szocio-kulturális és területi tényezők szerepe a 10–17 éves fiatalok előítéletes gondolkodásában. In: Sík Endre és Tóth Judit (szerk.): *Idegenek Magyarországon*. MTA PTI Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve, Budapest. 139–153.
- Neményi Mária (2007): Serdülő roma gyerekek identitás-stratégiái. *Educatio*, 1. sz. 84–98.
- Park-Fuller, L. M. (2005): *Beyond Role Play: Playback Theatre and Conflict Transformation*. Centre for Playback Theatre. www.playbackcentre.org
- Pusztai Gabriella és Torkos Katalin (2001): Roma gyermekkor a Partium területén. *Educatio*, 3. sz. 584–594.
- Rudman, L. A., Ashmore, R. D. és Gary, M. L. (2001): „Unlearning” Automatic Biases: The Malleability of Implicit Prejudice and Stereotypes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 81. 5. sz. 856–868. DOI: 10.1037/0022-3514.81.5.856
- Zán Krisztina (2014): *Migráció – előítélet – idegenellenesség*. Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Budapest.

Jegyzetek

¹ A program a Perspectiva Nova Egyesület szervezésében zajlott, a Norvég Civil Támogatási Alap támogatásával.

² A kutatás módszerének átgondolásához, a kutatási kérdések megfogalmazásához értékes támogatást kaptam Ceglédi Timea és Zolnai Erika oktatókutatótól.